

A LÉTEZÉS DICSÉRETE

Esterházy Péter: Vanni van. Válogatott beszélgetések

Az irodalmi beszélgetés élő-eleven találkozás, amelynek a belső dinamikáját sohasem lehet teljesen előre látni. Csábító lehetőség lenne úgy bemutatni ezt a kötetet, hogy melyik kérdező mit tudott kihozni Esterházyból, és fordítva: Esterházy (kit-kit) milyen kérdések feltételére ösztönzött. Itt jönnek a korlátok: ehhez a kérdezők nagy részét nem ismerem elég jól, és nem tudom, hogy előzetesen milyen viszonyban voltak Esterházyval. De van két olyan beszélgetés (ne féljünk az interjú szótól sem), amelyeket olvasva mintegy magától értetődő az egymást „megbabonázása”. (1) Takáts József egyetlen pontra összpontosítva, az Ottlik-hatásnak próbált a nyomába eredni. Ez egy nagyon intenzív válaszadói pozíció felvételéhez vezetett, és hallatlanul élvezetessé tette a beszélgetést. (2) Petri György kérdései pedig abba az irányba terelték Esterházyt, hogy pontosan meghatározza a maga speciális kivüállását. (Ennek megragadására fog majd szolgálni az alábbiakban az „elefántcsonttorony” metaforája.)

A kötet egésze azonban szinte áttekinthetetlenül heterogén. A szerkesztő, Pál Sándor Attila írja: „Az igazi *leitmotiv* [...] az, hogy csakis a beszélgetésnek van értelme. [...] Az igazi beszélgetésnek, folyják az akár két ember között, egy interjúszituációban, akár egy pódiumon ülve, egy könyvről beszélgetve, akár, s ez volt Esterházy számára a legfontosabb, történjék az az olvasó és a könyv között” (9.). De ne fussunk ennyire előre. A „beszélgetések” Esterházy pályáján nagyjából a rendszerváltás után jelentek meg. (Ha a kötet ezt akarta volna megmutatni, akkor az 1982-es interjúnak nem lett volna helye.) A rendszerváltás Esterházy számára új, érdekes kihívást hozott: 1988-tól 1990-ig a *Hitel* című folyóiratba írt kéthetente politikai publicisztikákat. Ezek az írások „nem akarják azt bizonyítani, hogy ez olyan ország, ahol szabadság honol, és azt sem, hogy ez rendőrállam, *horribile dictu* proletárdiktatúra, mindazonáltal azt sem, hogy ott van valahol e kettő között”.¹ Az interjúk közeli rokonságban állnak a közéleti publikációkkal, és így besorolódhatnak az „alkalmi írások” mellé.² A beszélgetések talán három téma köré szerveződnek: életrajzi adalékok, a társadalmi-politikai realitás, és végül az életmű (illetve egyes művek) értelmezése.

¹ Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*. Magvető, Budapest, 1991, 19.

² Ezeket az alkalmi írásokat Kulcsár Szabó Ernő az 1996-os kismonográfiájában nem fogadta kitérő lelkesedéssel. Valószínűleg és önkéntelenül a (korábbi korszak írószerepéhez kötődő) „képviselői beszéd” valamifajta mutánsait látta bennük. Lásd Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Kalligram, Pozsony, 1996, 242.

Magvető Kiadó
Budapest, 2025
340 oldal, 5999 Ft

I.

Az interjúkészítőket a *Bevezetés a szépirodalomba* után még mindig az a kérdés érdekelte, hogy *ki* is tulajdonképpen Esterházy Péter. Ezt a kérdést kétségtelenül külön provokálta a *Tizenhét hattyúk* játéka az álneves szerzővel. És most nem is a származás az érdekes, hanem az, hogy Esterházy hogyan vált íróvá. (Véleményem szerint Esterházy a *Fancsikó és Pintával* kész íróként lépett a nyilvánosság elé.³) De bárhogya is legyen, létrejön egy beszélgetés, és Esterházy azonnal leszögezi, hogy semmiféle nosztalgia nincs benne.

Több interjúkészítő is arra volt kíváncsi, hogy a focitól és a matematikától milyen út vezetett az írásáig. Persze sejtjük: ezt nehéz lesz magyarázni. Zilahy Péter mintegy felkínálja azt a választ, hogy mindhárom tulajdonképpen a szabadságot, vagy annak lehetőségét teremtette meg a diktatúra körülményei közepette. („A futball és a diktatúra tulajdonképpen összefüggött.” „Világos. anyám is a diktatúra miatt lett matematikatanár.” [104–105.]) A focira vonatkozó megjegyzésre Esterházy mindjárt így válaszol: „Hát azt gondolom, hogy ez csak félig igaz, nem tudom az Albert [esetében – vagyis a hatvanas években – ez például hogy van]” (104.). Ezt az ötvenes évek focijára, a magyar aranycsapatra volt szokás mondani (mármint, hogy a sport egyfajta menekülés a diktatúra elől), de az aranycsapat utáni generációra már aligha vonatkozatható. A fociban minden a pályán, egy téglalapon dől el, és vannak a szabályok, amelyek csak azon a téglalapon érvényesek. „A futballnál is nagyon fontos dolgoknak nagyon nincsen jelentése, például, hogy a jobbszélű felesége hűtlen vagy nem hűtlen, az irreleváns, ahogy a matematikában sem értelmezhető az, hogy nem szabad kézzel megfogni a labdát és így tovább.” (108.) Esterházy mindenesetre vitatja: a fociban, a matematikában és az irodalomban *nem* az a közös, hogy a diktatúrával szemben teret biztosít a szabadságvágy kiélésének. Nem, a közös egy pálya, egy téglalap körbekerítése, amelyen belül önálló szabályok érvényesülnek, azon belül lehet bizonyos operációkat végrehajtani. „A futballt, a matematikát meg az irodalmat egybe tudom rántani a játékkal, a játékot úgy definiálva, hogy más szabályok vannak, külön tér van, ott és csak ott érvényes minden.” (107.) A kérdező meg mintha Esterházy segítségére sietne, hogy a „tér” helyett talán „nyelvet” kellett volna mondania. „Három egészen más nyelvről van szó: egy testnyelv, egy formalizált tudományos nyelv és egy verbális.” (107.) Esterházy nem tiltakozott.

A négy évvel később készült beszélgetésben Dömötör Ági mintegy meglepetésszerűen kérdezi meg: „Mióta nem focizik?” (211.) Itt megkapjuk a Hidegkuti-történet összefoglalását, amely az *Utazás a tizenhatos mélyére* című könyvben szerepel. Egy kispályás meccsen egyszer csak az aranycsapat volt középcsatára is beállt, és egy bizonyos helyzetben, amikor nála volt a labda, hátrébb lépett, és rögtön új perspektívák nyíltak meg, valójában új játéktér. „Akkor látja az ember a teremtést, hogy valami olyasmi jött létre, ami nincsen, ami eddig nem volt, amit én erről az alacsony színről el sem tudok képzelni.” (214.)

Mécs Anna beszélgetésében mesél Esterházy részletesen a matematikához fűződő viszonyáról. Arra a kérdésre, hogy miért ment matematika szakra, úgy válaszol, hogy ennek két oka van. Egyrészt természetes volt az egyetemre való jelentkezés, mert elfogadta, hogy akinek volt egy kis esze, az tanul. Másrészt már a gimnázium végén eldöntötte, hogy író lesz, és azt hallotta, hogy az írásághoz kell egy becsületet foglalkozás is, így jutott el az alkalmazott matematikához. Esterházy anekdotákat mesél két kiemelkedő professzoráról: Turán Pálról (az MTA tagja, kétszeres Kossuth-díjas a Rákosi-rendszerben), aki valószínűleg számelméletet tanított, és Surányi Jánosról, aki valószínűleg algebrát tanított

³ Szirák Péter ezt írja a *Fancsikó és Pintáról*: „Korántsem hibátlan mű, valószínűleg nem tartozik a legsikerültebbek közé, s talán csak a visszatekintő szemlélet látja [benne] a későbbi nagysikerű pálya ígéretet”. Szirák Péter: *A későmodern és posztmodern tapasztalat interpretációja*. In: *Találunk szavakat. Válogatott írások Esterházy Péter műveiről (1974–2008)*. Magvető, Budapest, 2010, 9. (Én itt inkább Radnóti Sándorral értek egyet; lásd a későbbiekben idézendő tanulmányát.)

(ő 1942 és 1945 között munkaszolgálatos volt, és a Rákosi-rendszerben csak egy kisebb kitüntetést kapott: a Beke Manó-emlékdíjat). Szép történetek, de most nem idézem fel őket. (Kettőjükön kívül még Fried Ervin neve szerepel, ő is algebraival foglalkozott, de már egy későbbi generációhoz tartozott.) Most csak az összegzést idézem: „[Róluk] tudni kell, hogy ők professzorok voltak, tehát nem szocialista nem-tudom-micsodák, hanem az úri világból érkező, polgári szellemet hozó csodák” (258.). Esterházy 1969 és 1974 között volt az ELTE TTK elméleti matematika szakjának hallgatója. Két évfolyammal járhatott fölötte a két csodagyerek, Pelikán József és Lovász László. (Az utóbbi huszonkét évesen – még egyetemi tanulmányai alatt – kandidátusi fokozatot szerzett.) Az interjúban van egy hely, amely erősen sejteti, hogy Esterházy bagatellizálja a matematika szakra való bekerülésnek és a szak elvégzésének a nehézségeit. „Pedig akkor elég nehéz volt bekerülni, különösen matematika szakra, de nekem egy pillanatig sem volt kétségem az ügyben.” (259.) Esterházy, aki általában kitűnően emlékszik, itt érezhetően sok mindent elfojt. Abban az időben egy generáció hat százaléka juthatott be az egyetemre, a matematikus szak pedig abszolút elit szak volt, csak az ELTE-n volt, és általában csak húsz embert vettek fel. Ennek legalább a fele összejött a különböző középiskolás versenyek győzteseiből. (Az a motiváció biztosan nem volt elég, hogy „akkor elmegyünk és elvégezzük a matematika szakot, mert engem egy kicsit az is érdekel” [69.])

II.

A beszélgetések (ha az elsőtől eltekintünk) az 1989 és 2016 közötti huszonöt éves időszakban készültek. Az 1988 őszén kezdődő politikai-publicisztikai tevékenységébe Esterházy az alábbi sorokkal fog bele: „Kéretlenül írom ezeket a sorokat, a magam kérésére, úgy gondolván a beharangozásokból, hogy a *Hitel*nek (a világ mai stádiumában) jól jönne egy kis *elefántcsonttorony*”.⁴ Az elefántcsonttorony az író beszéd- és gondolkodási pozícióját jelöli ki – itt mindent valahonnan nagyon messziről és föntről kellene látni. Főleg most, amikor a világ elementárisan megrendült. Az ilyen szemléletmódra a neveltetése is predestinálja: „nem a rendszer ellen neveltek, megpróbáltak attól függetlenül” (17.). Jött a rendszerváltás, amit igazából nem lehetett előre látni. 1990 decemberében az ELTE-n nagyszabású konferenciát rendeztek ezzel a címmel: „Láttuk-e, hogy jön?” Mármint a rendszerváltás. Vajon mit válaszolt volna Esterházy erre a kérdésre? Ezt ma már aligha lehet eldönteni, inkább csak azt próbálom körülírni, hogy mit jelentett neki a rendszerváltás. Vagyis: mit jelentett a rendszerváltás az „elefántcsonttoronyból” tekintve? Mindenekelőtt egy hazugságrendszer összeomlását. „Érezni, hogy [az embereknek] elégük van ebből a mellébeszélésből, a nyilvános beszéd elvárásból, szocialista nyelvi kavalkádjából.” (15–16.) Valamivel később, a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában ezt mondja: „Tapasztalataink jórészt a diktatúrákból valók. Nyelvi tapasztalataink is.” A leginkább szembetűnő példa nyilván az, ahogy a Kádár-rendszer az '56-os forradalomhoz viszonyult (nyelvileg). „Megdöbentő és lefegyverző, már-már megható, hogy a Kádár-rendszer mennyire egyetlen szótól függött, a maga előtti legitimitását és az erejét az adta, hogy ellenforradalomnak nevezte a forradalmat, illetve mi neveztük annak, pontosabban, ki annak nevezte, ki nem. A társadalom mint olyan annak nevezte. Az embereket lehetett e szerint is osztályozni, ellenforradalmat mondott, aki így gondolta, vagy nyíltan behódolt vagy elege volt már az egészből, és nem gondolt semmit. A nyíltan ellenszegülő forradalmat mondott, ezeket kis túlzással egy kézen meglehetett számolni, mostanra már több száz síva kéne.”

⁴ Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*, 9. (Kiemelés tőlem: W. J.)

Telnek-múlnak az évek: Esterházy is az 1990-es évek közepe táján regisztrálta, hogy egy újfajta nyelvrongálás szem- és fültanúi lehetünk.⁵ A nyelvet most már nem hatóságilag és cenzurálisan bebetonozott hazugságok töltik ki, hanem újfajta, elsősorban a politika és publicisztika felől érkező blöffök. „Ki gondolta volna, hogy ma olyan mondatokat lehet mondani, mint amilyen mondatokat mondanak [...] Hallom ezeket az irodalmi rizsákat a valóságról, a realizmusról, az írók szent, nagy föladatáról [...], tehát az összes üres mondatot régről. Úgy látszik minden mondatot újra lehet mondani [...]” (42–43.) Alig néhány év után visszaestünk – legalábbis nyelvileg – a késő Kádár-rendszerbe. Most már látjuk: „a szabadság elérése nem egylépéses matt-feladvány” (ez szintén a Mindentudás Egyetemén tartott előadásban hangzott el).

Esterházy Péter 2008-ban, az őszi beszéd elhangzása után, adott egy újabb nagyinterjút, ezúttal Valuska Lászlónak. De most már elzárkózik az elől, hogy a konkrét beszéd-ről és annak szükségességéről mondjon valamit, inkább megpróbál mindent távolabbról nézni. Arra a kérdésre, hogy csalódott-e, így válaszol: „Nem, de kétségkívül másképp gondoltam, azt hittem, racionálisabb lesz, hogy ha van egy oda-vissza kormányváltás, akkor látni fogjuk, nem a jó és a rossz küzdelméről van szó, hanem verziókról” (192.). Esterházynek a maga alapkoncepciója miatt üdvözlőnie kellett a beszédet, hiszen egyfajta nyelvi megtisztulás irányába mutat. „Szinte egy kormányprogram volt, például, hogy a politikai beszédet és cselekvést a valósághoz kell közelíteni, és ezt a folyamatot nem más-sal, hanem saját magukkal kell kezdeni” (194.). Az őszi beszéd így a rendszerváltás ígéreteinek beteljesítését jelentette volna, és ezzel együtt a rendszerváltás óta bekövetkezett torz fejlemények korrekcióját.

Ebben a kötetben mindössze három interjú szerepel a 2010 utáni időszakból. Úgy tűnik, hogy még nem telt el elég hosszú idő egy markáns politikai vélemény kialakításához. De azért (némi kiegészítéssel) már össze lehet állítani egy képet a 2010-es választások utáni helyzetről. A Selyem Zsuzsa által készített 2011-es interjúban ezt olvashatjuk: „Az egész egy de. [...] Se nem könnyű, se nem fényes. De hogy, van egy mondat, csak nehezen mondom ki, hogy önmagában az, hogy az ember van, hogy élek, azt annyira jónak találok, hogy ahhoz képest a hazámnak az idiótáságai, azok bagatell dolgok” (283.). Ez a létezés dicsérete. Az utolsó nagyinterjújában (készítette az Info Rádió 2013-ban) ezt a kérdést kapja: „És most milyenek látnak bennünket Európában?” (A kérdező mintegy felkínálja az „elefántcsonttorony” nézőpontját.) Esterházy szinte széttárt karokkal mondja: „Most nem állunk nagyon jól. Most nagyon rosszul állunk”. De mi lehet ennek az oka? A válasz nem olyan bonyolult: az elmaradt múltfeldolgozás, sőt az erre vonatkozó igény és hajlam teljes hiánya. „Hát az nagyon látszik, hogy a Kádár-korról nem akarunk rendesen beszélni. És ha senki nem akar, akkor érdemes azért feltenni a kérdést, hogy ez miért van.”

III.

A kötet legérdekesebb részei minden bizonnyal azok, ahol Esterházy irodalomról, a saját műveiről (illetve az azokhoz fűződő viszonyáról) és a kritikáról beszél.

Goethe írja az egyik töredékében: „Milyen keveset írtak meg abból, ami történt, milyen keveset mentettek meg abból, amit megírtak! Az *irodalom* természeténél fogva töre-

⁵ Konrád György már 1990 októberében, egy hollandiai előadásában az „újjászületés melankóliájáról” beszélt. „Mitől fordulna minden jobbra? Tőlünk? Talán mert mi magunk is jobbra fordultunk? A nagy várakozás kihívja a csalódást, de talán éppen ez a nagy várakozás volt a jó. Az ország eddig is olyan volt, mint mi vagyunk, és feltehető, hogy ez a jövőben is így lesz, mert állam és lakosság egymásnak hozzávetőlegesen pontoságú tiükörképei.” Konrád György: *Az újjászületés melankóliája*. Pátria Könyvek, Budapest, 1991, 282. (Kiemelések tőlem: W. J.)

dékes; az emberi szellemnek csak azokat az emlékműveit tartalmazza, amelyeket írásba foglaltak, és amelyek megmaradtak.”⁶ Az irodalmi művek így a szellem (írásba foglalt) emlékművei. Esterházy valószínűleg nem is vitatná ezt a meghatározást: az irodalom az emberi és a társadalmi szellem „emlékműve”, dokumentációja. A szellem nem „leképezhető”: dolgokat, jelenségeket, eseményeket le lehet képezni, a szellemet viszont nem. Esterházy csak közbeszúrna valamit: ebben az emlékműállításban a nyelvnek döntő szerepet kell adnunk, hiszen az irodalom mindig nyelvi. „Az mindenesetre feltűnő, hogy mennyire ritka a »nyelvben gondolkodás« magától-értetődősége. Pedig szerintem ez az irodalom.” (26.) Vagyis evidens kellene hogy legyen a szellem emlékműállításának a nyelvben való benne-léte. Az irodalom lényege, „hogy valamiről, nevezetesen magunkról, az országról, a politikáról nyelvben [gondolkodjunk]. Óvakodj azoktól, akik *használgák* a nyelvet” (uo.). Akik „használgák” a nyelvet, pusztá eszköznek tekintik: „Én azt mondom [...], hogy az az író [...], aki nyelvben gondolkodik. Ez különbözteti meg más, szóval foglalatосkodó embertől, tanártól, paptól, kikiáltótól, politikustól, tévébemondótól, újságírótól” (29.). „Szerintem ezt minden író tudja.” (uo.)

A beszélgetések közül tulajdonképpen csak egy szól kimondottan egy könyvről: vagyis csak egy tekinthető könyvbemutató beszélgetésnek. Ez a könyv az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat*, az interjút Fabinyi Tamás készítette. (A könyv 2013-ban jelent meg, a beszélgetésre pedig 2016-ban került sor.) De ez a beszélgetés sem annyira Esterházy írásművészetéről szól általában, hanem inkább teológiai, teopoétikai kérdésekről. „A könyv felvet bizonyos problémákat, amelyek meghatározzák a formát, a megközelítés módját. Ha a teopoézis a legmegfelelőbb forma, akkor jó volna, ha ez az volna. Istent költői módon megközelíteni... hát ennek tudnék örülni.” (285–284.) A műről Radnóti Sándor írt nagyon szép kritikát, amely így zárul: „A könyv maga [...] mélyen tragikus. S talán ezért nem »János-változat«, amely evangélium első mondata szinte kínálja magát Esterházy kifordító idéző-művészetének: »Kezdetben volt az ige«. Itt nem a művészi értelemben vett ige van kezdetben, amelynek veszélye, hogy hamis megváltást kínál esztétikai tökélyével. A művészileg remekbe szabott paragrafusok egymáshoz való viszonyában megjelenik a töredékesség, a töredezettség passiója. S ebben, a most idézendő értelemben van valami igazi, kései győzelem.”⁷ A beszélgetésből azt lehet látni, hogy Esterházyt itt alapvetően két kérdés foglalkoztatta: hozzá szabad-e nyúlni a „szent” szövegekhez, szabad-e kapcsolódni hozzájuk, ne adj’ Isten folytatni, sőt kifordítani őket; mi lesz a katolikus egyházzal, főleg a magyar katolikus egyházzal; nincs kimondva, de világos: az erős politikai instrumentalizálás után vagy következtében? „Én az ötvenes években kerültem kapcsolatba az egyházzal, amikor az egyház teljesen vert helyzetben volt. Avval könnyű [volt] rokonszenvezni.” (302.)

Újra Goethét idézem: „A kritikát nem lehet sem elkerülni, sem védekezni ellene. De ugyanakkor ennek ellenében kell cselekedni, és ezzel a kritika egy idő után meg is békül.” Vagyis: a kritika hozzátartozik az irodalmi üzemhez, de érezhetően Goethe sem szereti. Mintha az alkotó feladata a halk szembeszegülés lenne. Az első, 1982-es (Kontra Ferenc által készített) beszélgetésben Esterházy ezt mondja: „Elovasom őket [már mint a kritikákat]. Akad olykor egy-egy részlet, amin elgondolkodom. Ilyen volt az a kritika is például, ami az *ÉS*-ben jelent meg, még a *Termelési regényem* idején. Az értékelésben »le-nagymagyar-írózott« a szerző, és a dicséretözön között szerepelt egy olyan kitétel is, mely szerint én könnyű kézzel alkotok, [s ez] sokféleképpen érthető” (13–14.). Bő negyedszázaddal később Esterházy a Dömötör Ági által készített interjújában visszatér a kritika értékelésére. „Egyébként én úgy vagyok a kritikákkal, hogy elolvasom őket, de akkor többnyire már késő. A kritikáktól tanulni... hát azt azért ebben a formában nem tartanám le-

⁶ Johann Wolfgang Goethe: *Werke in zwölf Bänden*. 7. kötet, Aufbau Verlag, Berlin, 1988, 550.

⁷ Radnóti Sándor: A süketnéma Isten. *Holmi*, 2014/7, 1097.

hetségesnek.” (208.) Ezután következik a kritika kompetenciájának (nagyjából szokásos) felbecsülése: „A kritikus foglalkozik egy héten át napi másfél vagy két órát ezzel, én meg egész évben napi nyolcat” (uo.). Meg kell értenünk a szerzőt is: pár évvel vagyunk csak túl a *Javított kiadás* fogadtatásán. A megfogalmazott ellenvetéseket az egyik interjú készítői (Keresztury Tibor és Székely Judit) így összegezték: „Ha a *Harmonia caelestis* – nagy leegyszerűsítéssel – egyértelműen az író, vagy a fikció, vagy a nyelv győzelme a valóság fölött, akkor a *Javított kiadásban* – hogy így mondjuk – a valóság visszavág: mintha a könyv az előző súlyos ellentettje volna, egy ellenkező előjelű tapasztalat. Volt-e számodra a *Javított kiadásnak* olyan üzenete, hogy mégsem tehető meg bármi a nyelvvel? Felmerült-e egy olyan belátás, hogy a tények uralma korlátozza az írói szabadságodat?” (154.) Esterházy így válaszol: „A Javítottal nekem semmilyen gondolatom nem volt, hanem mentem, mint a vaddisznó, előre” (154–155.). Esterházy később mondja, hogy bosszantotta a *Javított kiadás* kapcsán kirobbanó „elméleti kötözködés” (209.). Szomorú látni a kritika leértékelését, mert a prózafordulat kanonizálása a kritikusoknak köszönhető – erre nélkülük nem kerülhetett volna sor.

IV.

Mi egy irodalmi beszélgetés? Az irodalmi beszélgetésekben nemcsak a meghallás, a hallgatás a fontos (ahogy azt Heidegger állította), hanem egy univerzum megalkotása is. Ez az univerzum a beszélgetések témái alapján három szférára osztható: személyes élet – társadalmi-történelmi realitás – művek (életmű). Az író feladata az, hogy az univerzum mindhárom szféráját (minden kritika ellenére) beállítsa a létezés dicséretének fényébe. Ezt tanulhattuk a jelen beszélgetésekből, és most már lehet olvasni.